

Ковпаненко Наталія (м. Київ)

Кандидат історичних наук, науковий співробітник
Центру досліджень історико-культурної спадщини України
Інституту історії України НАН України
УДК: 93/94:351.853(477) «1940/1960»

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ Й ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-ХУДОЖНЬОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (середина 1940-х — середина 1960-х рр.)

У статті розглядаються питання охорони нерухомої історико-художньої спадщини в Україні у середині 1940-х — середині 1960-х років, висвітлюється роль наукових установ, істориків мистецтва і архітектури, реставраторів у збереженні і дослідженні пам'яток.

Ключові слова: Україна, історико-художня спадщина, дослідження і збереження пам'яток, реставрація.

У трагічні для української історії 1930-ті роки було знищено, самовільно перебудовано та пошкоджено чимало пам'яток архітектури і мистецтва минулого. Політико-ідеологічний підхід до питань культури, командно-адміністративні методи державного керівництва призвели до розладу системи охорони пам'яток, занепаду пам'яткоохоронної справи. Істотних втрат зазнало культурне надбання України під час Другої світової війни. За неповними даними гітлерівськими військами зруйновано 714 міст і 28 тис. сіл, близько 1 тис. цінних пам'яток архітектури, з яких 347 знищено повністю¹. Разом з цим, радянськими спецслужбами висаджено в повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври, спалено ансамбль Круглої площі в Полтаві. Загибло багато документальних матеріалів, пограбовано музеї, за межі країни вивезено величезну кількість художніх творів, в тому числі пам'яток іконопису.

Упродовж 1944–1947 років в Україні було прийнято правові акти, спрямовані на удосконалення законодавчого забезпечення збереження культурної спадщини, що знаходилась в аварійному стані², відновлено систему органів охорони пам'яток на центральному і обласному рівні.

¹ Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР в 4-х томах. — Т. 1: Киев и Киевская область. — К., 1983. — С. 7.

² Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території Української РСР», яка затвердила «Положення про пам'ятки культури і старовини». Див.: Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1945. — № 17–18. — Ст. 128.

Вона включала до себе, серед іншого, Управління охорони пам'яток культури і старовини при Комітеті у справах культурно-освітніх установ (історія, археологія, мистецтво), а також відділ охорони пам'яток при Управлінні у справах архітектури (архітектура й пов'язані з ними твори монументального живопису і скульптури). Для координації роботи державних органів, контролю за обліком і збереженням історико-культурної спадщини у 1946 році була заснована Урядова комісія по охороні пам'яток культури та старовини при Раді народних комісарів УРСР, яку очолив відомий поет і громадський діяч Микола Бажан, на той час заступник голови Ради міністрів УРСР. Ці заходи певною мірою по-жвавили роботу з виявлення та опису пам'яток, прискорили їх реєстрацію. У 1947 році було взято на облік 19 678 історичних, архітектурних і монументальних об'єктів, а у 1948-му — 25 000³. Дієву участь в цій роботі брали працівники музеїв і заповідників, краєзнавці.

Відбудова пам'яток архітектури розпочалася одночасно з відродженням народного господарства ще за часів війни, ширше вона розгорнулася після її завершення. Основна увага на той час була спрямована на обстеження й облік пошкоджених об'єктів історико-культурної спадщини, опрацювання проектів їх ремонту та консервації, передусім щодо визначних споруд та їх комплексів. Питання збереження історико-архітектурного вигляду зруйнованих міст і сіл, пам'яток архітектури були тісно пов'язані з містобудівною практикою. У липні 1945 року відбулися Всесоюзна (в Москві) та Республіканська (у Києві) наради головних архітекторів міст, де обговорювались важливі питання містобудування, і зокрема, консервації та відбудови історичних пам'яток і включення їх до нових архітектурних ансамблів⁴, що було новацією в радянській історії. Оскільки структури охорони пам'яток архітектури при обласних управліннях та в м. Києві з причини нестачі кваліфікованих кадрів практично не діяли, становлення охорони пам'яток архітектури і пов'язаних з ними творів монументального мистецтва було тісно пов'язано з діяльністю Української філії Академії архітектури СРСР, заснованої наприкінці 1943 року з метою «розв'язання будівельних і архітектурних завдань по відновленню зруйнованих міст і сіл..., а також підготовки українських архітектурно-художніх кадрів»⁵. Перетворена у 1945 році в Академію

³ *Кот С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). — К., 1989. — Ч. 3. — С. 118.

⁴ *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні: 1917–1990. — К., 1991. — С. 173.

⁵ Там само. — С. 85.

архітектури УРСР, ця інституція, завдяки активній позиції свого президента, члена-кореспондента Академії архітектури Володимира Заболотного (віце-президентом став дійсний член Академії архітектури Павло Альошин), почала здійснювати науково-методичне керівництво архітектурно-планувальними роботами в республіці. Одним з головних завдань академії, за її статутом, була участь у справі охорони та збереження архітектурних пам'яток, розроблення і запровадження нових методів їх консервації, реставрації тощо⁶.

Підготовці планів відбудови міст та інших населених пунктів передувала велика дослідницька робота, у ході якої вивчалась історія формування їх архітектурного вигляду, характеризувались окремі пам'ятки архітектури і монументального мистецтва, пропонувались заходи по їх охороні. Вже у 1944 році фахівці Української філії Академії архітектури СРСР почали дослідження 50 найцінніших об'єктів Києва, Чернігова і Львова — церковних та громадських споруд. Упродовж 1945 року було детально обстежено 450 пам'яток зодчества України, чим була надана значна допомога органам охорони пам'яток⁷. Проводилась і робота по комплексному обстеженню і вивченню садово-паркового мистецтва. Збиралась бібліографія і довідкові матеріали по архітектурним пам'яткам УРСР. Загалом у 1944–1945 роках в Україні було обстежено і поставлено на державний облік понад 2 тис. пам'яток архітектури, проекти відбудови та реставрації розроблялись для 93 пам'яток⁸.

Проте створена на власному українському досвіді система охорони пам'яток проіснувала недовго. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 року «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'яток культури» на всій території країни впроваджувались єдині загальносоюзні принципи організації пам'яткоохоронної справи⁹. Основні положення цього документу визначили законодавчі й методичні засади роботи щодо збереження історико-культурної спадщини протягом наступних трьох десятиліть. Уряд республіки 30 грудня 1948 року прийняв відповідну постанову «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР», за якою функції охорони пам'яток, нагляду за їх

⁶ Статут Академії архітектури Української радянської соціалістичної республіки // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1945. — № 7. — Ст. 182–186.

⁷ *Ком С.І.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток... — С. 91.

⁸ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. — К., 1998. — С. 37.

⁹ Охрана памятников истории и культуры. Сборник документов. — М., 1973. — С. 65–75.

отриманням і збереженням покладались на місцеві органи влади¹⁰. Урядову комісію було скасовано.

Охорона об'єктів культурної спадщини регулювалась спеціальним «Положенням про охорону пам'яток культури на території Української РСР» (1949 р.). В його першому розділі зазначалось, що під охороною держави перебувають «всі пам'ятки культури..., що мають наукове, історичне або художнє значення»¹¹. Пам'ятки поділялись на чотири види — архітектури, мистецтва, археології та історії, а за категоріями — загальносоюзного та республіканського значення. До мистецьких пам'яток зараховувались твори образотворчого і декоративного мистецтва — як нерухомі, монументальні (живопис і скульптура, пов'язані з архітектурними спорудами, скульптурні пам'ятники), так і рухомі, станкові (твори живопису, скульптури, графіки, що зберігаються в державних установах і сховищах), а також витвори декоративного, прикладного, садово-паркового мистецтва. Для кожного виду пам'яток наводився перелік типових об'єктів. Пам'ятки мистецтва класифікувались в дуже загальному вигляді: за видами мистецтва та за місцезнаходженням пам'яток. Досить розлогими були списки типологічних груп архітектурних і археологічних об'єктів. Серед пам'яток архітектури згадувались, серед іншого, цивільні й культові будинки, фортеці, палаци, садиби (як збережені повністю, так і їх рештки), триумфальні арки, мости, мавзолеї, надгробні пам'ятники та ін. До цього ж виду пам'яток зараховувались і пов'язані з архітектурними спорудами твори монументального і прикладного мистецтва¹².

У керівництві пам'яткоохоронною справою було збережено закладений офіційними документами 1945 року міжвідомчий розподіл. Зокрема, об'єкти архітектури і пов'язані з ними твори монументального мистецтва «підпорядковувались» Управлінню в справах архітектури, а особні художні пам'ятки — Комітету у справах мистецтв при Раді міністрів УРСР. У 1949–1950 роках керівні відомства розробили інструкції про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'яток різних видів, які в методичному плані доповнили вищезгадане положення¹³. Для науково-методичного керівництва збереженням і вивченням пам'яток старовини, розроблення методики реставраційних робіт і наукової класифікації об'єктів при Президії АН УРСР була створена

¹⁰ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1948. — № 23–24. — Ст. 91.

¹¹ Законодавство про пам'ятки історії та культури. — К., 1970. — С. 38–39.

¹² Там само. — С. 39.

¹³ Там само. — С. 120–125, 335–373.

Науково-методична рада з охорони пам'яток культури УРСР, очолювана відомим археологом, академіком Петром Єфименком, до складу якої входили, крім представників державних відомств, співробітники АН УРСР, відомі діячі культури¹⁴. Але наприкінці 1940-х років вона практично припинила свою діяльність.

Недосконала система охорони культурної спадщини, базована на розподілі функцій між різними інституціями, збереглась і в середині 1950-х років після реорганізації органів державного управління. Охорону і збереження осібних пам'яток мистецтва, історії й археології з 1953 року покладали на Міністерство культури, а об'єктів архітектури та пов'язаних з ними монументальних художніх творів — на заснований у 1955 році Державний комітет Ради міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури (Держбуд УРСР). Розпорошеність пам'яткоохоронної справи між різними інстанціями, яка вела до її занепаду, руйнування культурних об'єктів, викликала численні протести науковців. За ліквідацію міжвідомчої роз'єднаності та раціональну організацію справи охорони та реставрації архітектурно-мистецьких об'єктів виступали Максим Рильський, Євген Катонін, Павло Альошин, Василь Касіян, Лука Калениченко, Григорій Логвин та багато інших діячів культури, мистецтвознавців, архітекторів, реставраторів¹⁵.

У повоєнний період велика увага, як вже зазначалось, приділялась відродженню й реконструкції населених пунктів і в цьому контексті — відбудові та реставрації пошкоджених під час війни історико-архітектурних і художніх пам'яток. Новацією було те, що охороні підлягали не лише окремі споруди, але й «центри розвитку культури в минулому», пізніше визначені як ансамблі і комплекси. До них належали міста, населені пункти або їх частини, що зберегли історичне планування або значну кількість історичних будівель.

Відновлення визначних архітектурних об'єктів та їх мистецького оздоблення, здійснення комплексних реставрацій як невід'ємної ланки пам'яткоохоронних заходів, а також спорудження пам'ятників, зведених за рішеннями уряду, покладалось на спеціалізований Трест по будівництву монументів та реставрації пам'яток архітектури (з 1947 р. —

¹⁴ Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Ч. 2: Додатки. — К., 2008. — С. 140.

¹⁵ Див., наприклад, доповідну записку ЦК КПУ та Раді міністрів Української РСР керівника і співробітників лабораторії реставрації Інституту теорії і історії архітектури та будівельної техніки АБ і А УРСР Луки Калениченка, Ольги Плющ, Євгена Мамолата у публ.: *Крутенко Н.* Лука Калениченко — реставратор, пам'яткоохоронець // Пам'ятки України: історія та культура. — 2004. — № 4. — С. 52–54.

«Будмонумент»¹⁶. Очолювала роботи вчена рада Академії архітектури, а згодом — Держбуду України¹⁷. В «Будмонументі» почала формуватись київська школа архітекторів-реставраторів (Володимир Петичинський, Георгій Говденко, Маріоніла Александрова-Говденко, Євгенія Лопушинська, Євгенія Пламеницька та ін.). Визначальною метою реставрації на той час вважали відновлення або відтворення пам'ятки, повернення їй первісного вигляду¹⁸.

У 1944–1950-ті роки проводились великі відбудовчі й ремонтно-реставраційні роботи щодо відновлення пошкоджених під час війни пам'яток архітектури у Києві, Чернігові, Полтаві, Одесі, Львові, Кам'янці-Подільському, Чернівцях та інших містах. Загалом ними було охоплено понад 600 історико-художніх об'єктів практично у всіх регіонах України¹⁹. В інтер'єрах багатьох споруд були відкриті залишки старовинних розписів і скульптурного оздоблення, вивченню і збереженню яких приділили помітну увагу. Реставраційні роботи супроводжувались ретельним студіюванням пам'яток, вивченням літературних та архівних джерел²⁰. Найбільш результативними виявились дослідження творів давньоруського зодчества та пов'язаного з ними монументального живопису, які традиційно проводились як українськими, так і російськими науковцями.

Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років в країні було розширено вже існуючі, та створено нові відділи та лабораторії з реставрації монументального живопису при архітектурних майстернях. Спеціальний сектор був організований і в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури та будівельної техніки Академії архітектури УРСР. Перед ним стояло завдання наукової розробки питань методики та технології реставрації монументального живопису, наукової документації реставраційних робіт. У складі сектору працювали художники-реставратори Лука Калениченко, Ольга Плющ, Євген Мамолат — фундатори київської школи реставрації монументального живопису, які відновили мистецький декор інтер'єру Софійського собору, розписів Володимир-

¹⁶ У 1951 р. «Будмонумент» був реорганізований у Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні з міжбласними філіями в Києві, Львові і Чернігові.

¹⁷ Корпорація «Укрреставрація». Режим доступу: <http://ukraine-restoration.com.ua/>.

¹⁸ *Прибєга Л.* Українська архітектурно-реставраційна школа: історія і сьогодення // Українська Академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. — 2003. — Вип. 10. — С. 12.

¹⁹ *Дорофієнко І., Козинкевич О., Пашина В.* Історія реставрації в Україні // 50-річчя Укрреставрації. Історія корпорації. — Львів, 1996. — С. 40.

²⁰ *Горбенко Є.В.* Реставрація пам'ятників архітектури на Україні // Вісник академії архітектури УРСР. — 1951. — № 2. — С. 42–45.

ського собору, Кирилівської церкви в Києві²¹. Головним завданням реставрації Софійського собору, зокрема, визначалось наближення внутрішнього художнього оздоблення до його первісного стану (XI–XII ст.). У 1952–1954 роках були відреставровані всі збережені мозаїки Софії Київської площею 260 квадратних метрів, а у 1952–1964 роках відкрито і реставровано близько 2 тис. квадратних метрів давньоруських фресок. Завдяки розкриттю стінописів інтер'єру від замалювань XIX століття були не тільки виявлені нові рідкісні твори середньовічного живопису, збережені вже відомі композиції, але й значно поглибились наукові знання про художнє оформлення собору та пам'ятку в цілому, виникла можливість глибокого вивчення іконографічної схеми фрескового розпису, визначення будівельних і конструктивних особливості храму. На підставі досліджень архітекторів Миколи Кресального, Юрія Асеева, В. Волкова в 1950-х роках було виконано і введено у науковий обіг реконструкцію первісного вигляду Софійського собору, якій передували також успішні архітектурно-археологічні розкопки відомого російського археолога Михайла Каргера. Упродовж 1950-х років в Україні були проведені значні реставраційні роботи по відновленню декору інтер'єрів й низки інших архітектурних споруд. В результаті реставраційних робіт у найдавніших храмах Чернігова, здійснених Миколою Холостенком, було розкрито їх первісні форми з численними капітелями та кам'яними блоками, оздобленими декоративним різьбленням²². Багато фрагментів фрескових композицій були студійовані під час археологічних досліджень давньоруських пам'яток у давньому Переяславі, Чернігові, Овручі, Білгороді, Галичі.

Важливим підсумком проведеної роботи з обліку пам'яток архітектури було затвердження у 1956 році спеціальною постановою уряду списку архітектурних об'єктів, що підлягали державній охороні. Перелік налічував 2070 творів зодчества від IV до XIX століття включно²³.

З кінця 1940-х років в Україні розгорнулись планомірні мистецтвознавчі дослідження пам'яток культурно-художньої спадщини. Створений в 1942 році у системі Академії наук України Інститут народної творчості та мистецтвознавства, був реорганізований у 1944 році в Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Утворений там відділ образо-

²¹ Дорофійенко І. Деякі підсумки реставрації монументального малярства пам'яток архітектури України домонгольської доби // З історії української реставрації (Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». — К., 1996. — С. 45–47.

²² Холостенко Н. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси // Искусство. — 1951. — № 3. — С. 84–91.

²³ Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. — К., 1956.

творчого мистецтва, очолюваний на той час Володимиром Заболотним, об'єднав і почав координувати роботу вітчизняних науковців в галузі опрацювання історії національного мистецтва²⁴. Подібне узагальнююче видання планувалось ще на початку 1930-х років²⁵.

Величезне значення мала також діяльність Академії архітектури УРСР²⁶. Навколо неї згуртувались науковці старшого і молодшого покоління, архітектори, мистецтвознавці, зокрема, Павло Жолтовський, Іван Врона (викликаний із Ташкента в Київ клопотанням Володимира Заболотного і Миколи Бажана), Степан Таранушенко, Юрій Асєєв, Григорій Логвин, Мечислав Гембарович, Юрій Нельговський, Віра Свенціцька, Петро Юрченко та інші провідні вчені. Спеціальні установи, утворені в межах Академії (зокрема, Інститут історії і теорії архітектури, Інститут монументального живопису і скульптури, Інститут художньої промисловості, наукові відділи Софійського заповідника тощо), під керівництвом Володимира Заболотного були певний час фактичним науковим і методичним центром не лише щодо проблем сучасної архітектури й пам'яткоохоронної справи, але й всебічного дослідження художніх пам'яток²⁷.

Саме тут була створена перша академічна узагальнююча праця з українського зодчества — «Нариси з історії української архітектури Української СРСР» (К., 1957, 1962. — Т. 1–2) та велась підготовка першої фундаментальної «Історії українського мистецтва», шість томів якої вийшли друком у 1966–1970 роках. Не дивлячись на неоднозначне ставлення до цього видання сучасних фахівців, варто наголосити, що це було перше ґрунтовне дослідження, яке містило загальний огляд розвитку всіх видів образотворчого мистецтва на теренах України з найдавніших часів. Підготовці цього видання передувала велика пошукова робота, яку здійснювали як співробітники закладів, що входили до складу Академії (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і будівельної техніки, Інститут монументального живопису і скульптури, Інститут художньої промисловості тощо), так і працівники інших наукових установ України. У написанні окремих розділів, серед іншого, взяли участь історики й археологи Інституту археології АН УРСР, мистецтвознавці Львівського музею українського мистецтва, Київського державного уні-

²⁴ Див.: *Калениченко Л.П.* Відділ образотворчого мистецтва в дні евакуації // Академія наук України. Мистецтво, фольклор, етнографія. — К., 1947. — С. 297–299.

²⁵ Див.: *Білокінь С.І.* Незреалізоване видання шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931) // Студії мистецтвознавчі. — 2010. — № 2 (30). — С. 50–80.

²⁶ З 1956 р. — Академія будівництва і архітектури УРСР, ліквідована у 1963 р., відновлена у 1992 р.

²⁷ *Лебедєв Г.* Академік Володимир Заболотний // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 125, 127, 128.

верситету імені Т.Г. Шевченка, Київського державного художнього інституту, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М.Т. Рильського АН УРСР та інших установ.

Крім багатотомної «Історії українського мистецтва», пам'ятки монументального живопису і скульптури дожовтневих часів описані та проаналізовані у відповідних розділах й інших колективних узагальнюючих праць, підготовлених співробітниками зазначених академічних установ²⁸, а також у монографічних дослідженнях синтетичного характеру, присвячених окремим етапам історичної еволюції національної художньої культури, та тематичних збірниках, які вийшли друком упродовж кінця 1940-х — 1960-х років. Спільними рисами кращих тогочасних студій було намагання авторів поглиблено вивчити пам'ятку, розкрити її естетичні якості, історико-культурну цінність, пов'язати художній твір з сучасною йому історичною епохою²⁹.

Серед наукових праць, присвячених пам'яткам давньоруської спадщини, передусім Софійському собору в Києві, вирізняються книги визначного російського історика мистецтва Віктора Лазарева³⁰, а також монографії та статті Михайла Каргера³¹, Євгена Мамолата³², Юрія Нельговського³³, Юрія Асєєва³⁴. Цінним внеском у вивчення монументальних пам'яток середньовічного Криму стала монографія Олега Домбровського, що уміщувала іконографічну та стилістичну характеристику залишків фресок XII–XV століть у будовах Південно-Західного Криму³⁵.

Якщо культура Київської Русі досліджувалась вже давно, то значно менше висвітлювались питання української архітектури і мистецтва XIV — першої половини XVII століть. Від цієї доби (особливо XIV–XV ст.) залишилось мало архітектурних споруд і художніх творів, що розташовані на території України дуже нерівномірно. Внаслідок обсте-

²⁸ Нариси історії українського мистецтва. — К., 1966.

²⁹ Див.: Логвин Г., Милєєва Л. Новое о древнем украинском искусстве // Наука и человечество. — М., 1970. — С. 67–72.

³⁰ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960 та ін.

³¹ Каргер М.К. Древний Киев. — Т. II. — М.; Л., 1961; *Його ж*: Древнерусская монументальная живопись XI–XIV вв. — М.; Л., 1964 та ін.

³² Мамолат Є.С. Давньоруське мистецтво. Монументальний живопис // Історія українського мистецтва. — К., 1966. — Т. I. — С. 246–321.

³³ Нельговський Ю. Матеріали до вивчення первісного вигляду оздоблення інтер'єра Софії Київської // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К., 1959. — С. 2–29.

³⁴ Асєєв Ю.С. Орнаменти Софії Київської. — К., 1949; *Його ж*: Спаський собор у Чернігові. Пам'ятник архітектури XI ст. — К., 1959; *Його ж*: Древний Киев, X–XVII вв. — М., 1956; *Його ж*: Мистецтво стародавнього Києва. — К., 1969 та ін.

³⁵ Домбровский О.И. Фрески средневекового Крыма. — К., 1966.

ження, відбудови та реконструкції пам'яток зодчества в післявоєнні роки були обліковані та вивчені чимало невідомих раніше будівель, зокрема, замки у Луцьку, Білгороді-Дністровському, Меджибожі, Олеську, архітектурний комплекс у Зимно, споруди Чигирина, Суботова та ін. Дослідження та фіксацію пам'яток зодчества цього періоду проводили Григорій Логвин, Юрій Нельговський, Петро Юрченко³⁶. Багато відкриттів було зроблено в галузі церковного монументального живопису XIV–XVIII століть. Низка введених до наукового обігу ансамблів докорінно змінили панівні на той час уявлення про основні тенденції у розвитку середньовічної художньої культури України. Знання про малярство XV–XVI століть, пам'ятки якого збереглися переважно в західних регіонах України та в Закарпатті, розширилися завдяки розкриттю українськими реставраторами на чолі з Ольгою Плющ і Євгеном Мамолатом фресок у церкві св. Онуфрія в Лаврові (Львівська обл.).

Дерев'яні церкви, зведені, зокрема, на теренах Західної України, вивчались ще з кінця XIX століття. Багато нового фактичного матеріалу було зібрано по війні³⁷. Тривалий час залишався поза увагою науковців монументальний живопис цих споруд. Систематичне вивчення малярства у дерев'яних церквах, що є своєрідним відгалуженням монументально-декоративного мистецтва, розпочалось у 1958 році, у зв'язку з підготовкою багатотомної «Історії українського мистецтва». Експедиціями Академії архітектури УРСР були виявлені і взяті на облік багато уцілілих ансамблів. Поглибленому дослідженню і введенню до наукового обігу своєрідного клейового розпису XVII століття в інтер'єрах пам'яток дерев'яної церковної архітектури сприяли роботи київських і львівських реставраторів. Вперше живопис дерев'яних церков XVI–XVIII століть увів в історико-художній процес Григорій Логвин. Він описав, серед іншого, оздоблення церкви в Потеличі, храми Воздвиження Чесного хреста та Св. Юра в Дрогобичі (всі Львівської обл.)³⁸. Помітне місце в історіографії посіла й ґрунтовна монографія Людмили Міляєвої, присвячена найдавнішій на теренах України подібній пам'ятці — церкві

³⁶ Логвин Г.Н. Архітектурний комплекс а Зимно // Архітектурні пам'ятники. — К., 1950. — С. 90–104; *Його ж:* Чигирин та Суботів: Архітектурно-історичний нарис. — К., 1954; *Його ж:* Украинское искусство X–XVIII века. — М., 1963; *Його ж:* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. — К., 1968 та ін.; Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України. — К., 1949 та ін.

³⁷ П.Г. Юрченко. Вказ. вид.; П.І. Макушенко, З.А. Петрова. Народная архитектура Закарпатья. — К., 1956.

³⁸ Логвин Г. Украинское искусство X–XIII вв. — М., 1963; *Його ж:* Настінні розписи в дерев'яних будовах // Історія українського мистецтва. — К., 1968. — Т. 3. — С. 154–174.

св. Духа в Потеличі, зведеної на початку XVI століття цехом гончарів. У книзі залучено великий історико-культурний матеріал, що допомагає визначити багатогранні зв'язки пам'ятки з епохою³⁹.

Для історіографії художньої культури повоєнного часу характерний інтерес до іконопису та іконостасного мистецтва. Пам'ятки іконопису, що належать творчості видатних українських художників кінця XVII — початку XVIII століть Івана Рутковича і Йова Кондзелевича з Жовкви розглядались у працях львівських мистецтвознавців — Віри Свенціцької⁴⁰, Михайла Батога⁴¹, Бориса Возницького⁴². Дослідники виявили і перевезли до Львівського художнього музею окремі ікони та цілі іконостаси цих майстрів, які були згодом відреставровані. Малодослідженими видами пам'яток українського мистецтва минулого залишались на той час твори монументально-декоративної і меморіальної скульптури. Пам'ятки монументальної пластики та художнього різьблення XIV–XVIII століть аналізувались у статтях Григорія Логвина, Юрія Нельговського, Мечислава Гембаровича, вміщених у відповідних розділах 2-го та 3-го томів «Історії українського мистецтва».

Слід зазначити, що вже у перші повоєнні роки, поряд з позитивними явищами в галузі вивчення і збереження об'єктів культури, пам'яткоохоронна система зазнала потужного ідеологічного тиску з боку офіційної влади. Ідеологічних утисків зазнали історична наука та мистецтвознавство, що позначилось, серед іншого, і на ставленні до пам'яток національної спадщини, на концептуальних підходах до визначення критеріїв їх поцінування і охорони.

Так, на початок 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47 тис. пам'яток історії, археології і мистецтва. При цьому 90% усіх об'єктів склали пам'ятки радянського часу (переважно могили радянських воїнів, партизан, підпільників, жертв фашизму періоду Другої світової війни), що було спричинено політизацією пам'яткоохоронної справи, ідеологічними настановами правлячої партії щодо спрямування роботи насамперед на пропаганду пам'яток, пов'язаних з історією революційного руху та подіями Другої світової війни.

Тенденція до зменшення питомої ваги пам'яток стародавньої і середньовічної історії поглиблювалася і далі. Так, у середині 1950-х років загальна кількість взятих на облік об'єктів дожовтневої історії України

³⁹ Міляєва Л.С. Стінопис Потелича. — К., 1969.

⁴⁰ Свенціцька В.І. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. — К., 1966.

⁴¹ Батіг М. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. — Л., 1957.

⁴² Возницький Б. Творчість українського художника Йова Кондзелевича // Львівська картинна галерея. — Л., 1967.

становила всього 1,8% від їх загального числа (548 од.). Пам'яток монументального мистецтва, яке розумілось компартійним керівництвом виключно як пам'ятники партійним і державним діячам, героям війни та праці і т.п. у державних переліках нараховувалось 818⁴³.

Вульгарно-соціологічний підхід до оцінки ролі культурної спадщини у житті суспільства, сформований ще у 1920–1930-х роках, волюнтаризм, адміністративно-командні методи управління культурою, залишковий принцип її фінансування призвели у середині 1950-х років до фактичного руйнування пам'яткоохоронної системи. Черговий антирелігійний наступ, репресії проти інтелігенції, в тому числі митців, архітекторів, вчених, звинувачених в «українському буржуазному націоналізмі» згубно вплинули на долю історико-культурної і, передусім, архітектурної спадщини.

У період «відлиги», особливо після виступу Микити Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС у 1961 році, розгорнулась чергова кампанія щодо «очищення» державних реєстрів від релігійних і взагалі «зайвих» пам'яток. Витрати на реставраційні роботи були оголошені «марнотратством» і «розбазарюванням народних коштів». В Україні було на третину скорочено списки пам'яток, що на той час перебували під охороною держави. На початок 1960-х років було закрито понад 10 тис. храмів, декілька монастирів, а на державному обліку залишилось 758 споруд культового призначення. Були зачинені або перетворені на склади, комори і т.п. понад 500 релігійних споруд⁴⁴. На стані збереження архітектурно-мистецьких пам'яток минулого в цей період позначились, окрім політико-ідеологічного фактору, відсутність належної матеріальної бази, достатньої кількості кваліфікованих фахівців-реставраторів, необхідних асигнувань.

У 1963 році було ліквідовано Академію будівництва і архітектури УРСР, а її провідні установи, в тому числі Інститут теорії та історії архітектури, підпорядкували державному комітету по цивільному будівництву в Москві, що негативно вплинуло на розвиток історико-архітектурної і мистецтвознавчої наук, підготовку спеціалістів.

Ситуація дещо покращилась тільки після прийнятої у 1967 році спеціальної постанови республіканської Ради міністрів «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР»⁴⁵. У другій половині

⁴³ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К., 1998. — С. 39.

⁴⁴ Фурман Р. Збереження творів монументального мистецтва в культових спорудах: історія та сучасність // Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. — С. 350.

⁴⁵ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1967. — № 2. — Ст. 17.

1960-х років було приділено особливу увагу питанням охоронного режиму творів монументального мистецтва в пам'ятках архітектури, розроблені спеціальні методичні рекомендації. У 1966 році в Україні на основі вже згаданої лабораторії реставрації монументального живопису було створено відділ реставрації живопису Спеціального науково-реставраційного управління Держбуду УРСР в Києві, який займався реставрацією не лише монументального живопису а й розкриттям творів станкового малярства та іконостасів у пам'ятках архітектури, проводив розробку технологічних методик.

Отже, у повоєнний період було відновлено і певним чином реформовано державну систему обліку і збереження пам'яток, створено наукові і виробничі структури реставрації архітектури і монументального мистецтва, сформовано кадри фахівців, проведено комплексні ремонтно-реставраційні і відновлювальні роботи, завдяки яким було збережено багато визначних пам'яток культури. У процесі науково-пошукових робіт, здійснених переважно Академією архітектури України, де організувався загін дослідників національної архітектурно-мистецької спадщини, було зібрано новий фактичний матеріал, зроблено важливі відкриття, що суттєво розширили знання щодо історичного розвитку української художньої культури. Разом з тим продовжувалась санкціонована державою практика знесення старовинних споруд, внаслідок якої було втрачено чимало художніх шедеврів, передусім пам'яток релігійної архітектури і мистецтва. Акцент в пам'яткоохоронній сфері дедалі більше переносився на об'єкти сьогодення, а робота по вивченню історичних надбань замінювалась піклуванням про спорудження нових пропагандистських пам'ятників.

Kovpanenko Natalia (Kyiv)

Research fellow of the Centre for research of the historical and cultural heritage of the institute of History of the NAS of Ukraine, Candidate of Historical Sciences

On the History of Study and Preservation of the Historical and Artistic Heritage in Ukraine from the middle 1940s– to middle 1960s.

In the article the author examines the issues of protecting the historical and artistic heritage in Ukraine from the middle 1940s to middle 1960s, highlights the role of research institutions, historians of architecture and art, restoration specialists in monuments preservation and study.

Keywords: *Ukraine, historical and artistic heritage, study and conservation of monuments, restoration.*